

А.Й.Капська,
НПУ імені М.П.Драгоманова

УДК 378.14+376.1

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНИХ ВІДНОСИН У СТУДЕНТІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Анотація

У статті розкриваються основні теоретичні положення про закономірності, принципи і тенденції, яких дотримуються у процесі формування етичних відносин студентів вищої школи; розглядається зміст етичних відносин як складової професіоналізму; обґрунтовуються педагогічні умови особистісно орієнтованого формування етичних відносин.

Ключові слова: етичні відносини, принципи і закономірності, культура спілкування, педагогічні умови.

Аннотация

В статье раскрываются главные теоретические положения о закономерностях, принципах и тенденциях, доминирующих в процессе формирования этических отношений студентов высшей школы; рассматриваются этические отношения как составная профессионализма; обоснованы педагогические условия личностно-ориентированого формирования этических отношений.

Ключевые слова: этические отношения, принципы и закономерности, культура общения, педагогические условия.

Summary

In the article the main theoretical regulations, the principles and the tendencies dominating in the course of the ethical relations formation of students of the higher school reveal; it is considered the ethical relations as compound of professionalism; pedagogical conditions of personal formation of the ethical relations are proved.

Keywords: ethical relations, principles and regularities, culture of communication, pedagogical conditions.

Виявлення педагогічних умов формування етичних відносин у процесі навчання студентів вимагає розгляду факторів, що впливають на цей процес. При розгляді умов, що впливають на формування етичного відношення, слід виділяти макрофактори, мезофактори і мікрофактори (А. Мудрик).

Макрофактори охоплюють стан відносин у сучасному суспільстві. Це мораль, право, релігія, етика і естетика, возвеличення цінності і краси людини, які поки не займають у суспільстві домінуючого місця.

Характер відносин до іншої людини значною мірою залежить від мезофакторів, які включають в себе:

1) зміст освіти – насамперед, це знання про взаємини людей, про критерії духовності та моральності людини, про її відповідальність перед суспільством,

іншою людиною і перед самим собою;

2) змістовну наповненість і форму організації виховної системи в країні, регіоні, місті чи населеному пункті;

3) зміст радіо-і телепередач, матеріали періодичної преси, художньої літератури, кінофільмів і театральних вистав.

До мікрофакторів слід віднести мікрогрупу, в якій людина живе, навчається, працює, відпочиває: це сім'я, навчальна група, виробничий АКОЛЕКТИВ, референтна група.

Навчальна група має особливе значення у формуванні етичних відносин, оскільки саме в ній навчається студент, ідентифікує себе, знаходить у ній підтвердження своїм поглядам, думкам і почуттям або спростування їх [1].

Формування етичних відносин у процесі навчання як складного системного процесу ставить нас перед необхідністю уточнення поняття «формування». Виходячи з того, що етичні відносини розглядається нами як особистісне новоутворення, ми можемо спиратися на поняття «формування особистості».

Існує два підходи до розуміння поняття «формування особистості». Відповідно до першого, формування особистості розглядається як її розвиток, тобто як процес і результат цього розвитку. Узятє в такому значенні, воно передбачає з'ясування того, що є (знаходиться в наявності, експериментально виявляється) і що може розвиватися в особистості в умовах цілеспрямованих виховних впливів. З точки зору другого підходу формування особистості розглядається як її цілеспрямоване виховання, «проекування особистості» (за А.С. Макаренком).

При такій позиції важливо з'ясувати, що і як має бути сформовано в особистості, щоб вона відповідала вимогам, які пред'являє до неї суспільство. Враховуючи специфіку використання даного феномена, окреслено підходи до його розуміння. Ми розглядаємо формування етичних відносин у процесі навчання як процес і результат, який наразі триває в певних умовах і вимагає системи адекватних засобів.

Вихідними положеннями для організації процесу формування етичних відносин у студентів стають психолого-педагогічні закономірності, тенденції та принципи. У дискусіях з даної проблеми (А.М. Алексюк, Ю.К. Бабанський, А.В. Донцов, В. Семиченко та ін.) обговорюються питання закономірностей навчання, тенденції, принципи, які розглядаються як категорії педагогічної науки. Ми не ставили завданням нашої статті розгляд методологічного аспекту зазначених понять і звертаємося до них у зв'язку з необхідністю вивчення педагогічних умов формування етичних відносин у студентів.

Відносини як складноорганізована система відчуває на собі вплив усталеної культури спілкування і законів, що функціонують у суспільстві. Дослідження шляхів формування культури відносин у процесі навчання студентів передбачає виявлення основних тенденцій її розвитку та функціонування.

Згідно з точкою зору В.В. Краєвського, в «закономірностях», що відображають інваріантні зв'язки, специфічні для педагогічної діяльності, закладені вказівки на загальний напрямок і конкретні педагогічні орієнтири

розробки принципів, які передбачають педагогічну інтерпретації соціального замовлення з урахуванням умов і факторів, що визначають конкретні форми педагогічної діяльності»[4, с. 39]. Звідси випливає, що якщо педагогічні закономірності та тенденції відображають істотні, стійкі і необхідні зв'язки між причиною і наслідком, принципи, які з них випливають, визначають стратегію і тактику діяльності студентів, характер їх взаємодії один з одним і педагогами. Ми приймаємо точку зору автора, який виділяє істотні ознаки принципів: в них відбиваються найбільш загальні норми педагогічної діяльності, вони обумовлені суспільними потребами, в них проявляється багатоданність культуротворчих якостей, що потребують зусиль носіїв педагогічної культури. На цій підставі формулюється визначення принципу як концентрованого відображення наукових результатів у практичних цілях. Матеріалізуючись у вимогах, правилах організації цілісного педагогічного процесу, принципи знаходять своє відображення у формах, методах і кінцевих результатах. У цьому сенсі принципи є відправною, вихідною точкою побудови освітнього процесу.

Провідною тенденцією формування етичних відносин у процесі навчання ми визначаємо спрямованість вітчизняної освіти на формування «людини культури», в тому числі професійної освіти – на формування «людини професійної культури». Ця тенденція здатна забезпечити інший підхід до формування цілей і змісту освіти, а також особистості майбутнього фахівця.

Зокрема, А.М. Новиков зазначає, що сутність цього підходу полягає в розкритті змісту не в поняттях «знання» і «вміння», а в поняттях культури: «моральна культура», «естетична культура», «інформаційна культура» і тощо. Новий зміст освіти вимагає, у свою чергу, розвитку нових форм і методів навчання та виховання. У зв'язку з цим «незмірно зростає зараз роль особистості педагога, його загальної та професійної культури, переконливості, моральності, товарищескості, його емоційного багатства» [150, с. 7]. Зазначена тенденція, будучи провідною, передбачає ряд інших, окремих тенденцій. Серед них можна назвати тенденції в освіті, що виділяються одним із провідних дослідників проблем вищої освіти А.А.Вербицьким:

- усвідомлення кожного рівня освіти як органічної складової системи безперервної освіти. Ця тенденція передбачає встановлення послідовних зв'язків між освітнім закладом та майбутньою професійною діяльністю студентів;

- перехід від переважно інформаційних форм до використання активних методів та форм навчання з включенням елементів проблемності, наукового пошуку тощо;

- організація взаємодії педагога і студентів та організація навчання як процесу співпраці [6].

Зазначені тенденції знаходять конкретне вираження в реалізації таких принципів, як принцип єдності інтеграції та диференціації, принцип діалогічності, принцип «незавершеності», «можливості» особистості. Культура відносин як особистісне новоутворення, як «внутрішня інстанція» представляє собою системне інтегративне явище, вбирає в себе всі структурні та функціональні компоненти, в яких вона знаходить свій зовнішній прояв.

Інтеграція – феномен загальний і універсальний. В нашому світі просто немає речей чи явищ, які б не були пов'язані зовнішніми інтегративними зв'язками.

Проте в силу своєї загальності інтегративність як явище і представляє філософський інтерес, і, перш за все, закономірності прояву функціонування цього явища в його змістовному відношенні до інших аналогічних феноменів універсального характеру.

Інтегративність дозволяє обґрунтувати необхідність виявлення якісно-відмінних один від одного структурних і функціональних компонентів та рівнів відносин у процесі навчання. Кожен із них відображається і проявляється в певних формах взаємодії. Появі й розвитку кожного рівня відносин у процесі навчання відповідають певні періоди формування взаємозв'язків і специфічні форми впливу з боку середовища. Характер відносин залежить від того, наскільки глибоко залучаємо до них компоненти взаємодії. У суб'єкт - суб'єктних відносинах перехід на більш високий рівень взаємодії здійснюється через переживання як «прорив» у нову систему цінностей.

Без сумніву, будь-який вплив на людину містить в собі два моменти: інтеграцію (з'єднання, злиття) і диференціацію (поділу, розрізнення), які перебувають у нерозривній єдності і переходять одна в одну. У формуванні етичних відносин у процесі навчання має місце як функціональна диференціація, в ході якої розширюється коло функцій, виконуваних елементами певної системи, так і структурна диференціація, в ході якої в системі виокремлюються підсистеми, що реалізують ті чи інші функції. При цьому результатом диференціації може бути як повна автономія окремих частин, так і встановлення – за рахунок процесів інтеграції – нових взаємозв'язків між ними, тобто ускладнення всієї системи.

Загалом принцип діалогічності заснований на твердженні, що діалог можливий з людиною тільки як з вільною особистістю, яка виступає суб'єктом відносин. Розгляд свободи в контексті культури взаємодії фіксує момент виходу за межі певної обмеженості, продиктованої інструкціями і положеннями. Свобода в процесі формування етичних відносин – це вибіркова активність людини, його творче самовираження. Свобода виступає іманентною характеристикою людської діяльності (за М. Бахтіним, М.С. Каганом та ін.) Практика засвідчує, що діалогічний принцип лежить в основі сучасної стратегії освіти. Гуманістична концепція включає в себе положення про визнання людини як найвищої цінності, його права на вільний розвиток і повноцінну реалізацію здібностей та інтересів, визнання людини кінцевою метою будь-якої політики, в тому числі освітньої.

Принцип «незавершеності», «можливості» особистості – це формування відносин у процесі навчання, яке не повинно обмежуватися найвищим рівнем їх розвитку і враховувати можливості людини на майбутнє. Беззаперечною особливістю людини є її «незавершеність», спрямованість у завтрашній день. Звідси випливає найважливіше завдання педагога: виявити індивідуальні особливості студента, розвивати в ньому найкраще, сильне, спираючись на потенційне «Я». Поки людина жива, вона безперервно удосконалює свої можливості. Неповторна таємниця взаємодії переходить в таємницю

особистості, яку треба розгадати. Тому не випадковим є вибір особистісно-орієнтованої спрямованості як одного з варіантів нової стратегії освіти.

Досліджуючи формування комунікативної культури молодих викладачів, науковці називають дві групи умов: внутрішні (психологічні) і зовнішні (педагогічні). До внутрішніх умов відносяться особистісні (професійно-значущі якості особистості, знання та вміння у сфері взаємин) і мотиваційні (потреба в спілкуванні і готовність до нього, ставлення до майбутньої професії).

Зовнішніми умовами є реальний навчально-виховний процес в освітньому закладі та соціальна ситуація розвитку студента (навчальна група, неформальна група в навчальному закладі та за його межами, сім'я, засоби масової інформації, література і мистецтво).

Розуміння педагогічних умов, що сприяють формуванню етичних відносин у студентів багато в чому допомагає прояснити таке поняття, як «комунікативне ядро особистості», як називає А.А. Бодальов. Воно включає характерну для особистості єдність відображення відносини і поведінки, що проявляється в процесі спілкування з іншими людьми (7, с. 126). Це, по-перше, всі форми знання (образи сприйняття, уявлення, поняття, образи уяви) про людей і спільноти; по-друге, всі переживання, які проявляються в контактах з іншими людьми або спільнотами; по-третє, всі види вербальної або невербальної поведінки, через яку з'являються ці контакти.

У комунікативному ядрі одні якості особистості можуть відігравати домінуючу роль, а інші – підпорядковану. Так, в однієї людини такою домінуючою якістю може бути альтруїзм, в іншій черствість. Досліджуючи глибинні психологічні причини цих розходжень, А.А. Бодальов вважає, що, з одного боку, це пов'язано зі змістовним багатством чи бідністю вражень, які представляють в особистості людину певної категорії або навіть спільноти, а з іншого – це залежить від критичної маси певних вражень про людей і спільноти, необхідних для появи в особистості значних змін у відображенні, відношенні і поведінці. Ця критична маса у одних людей досить велика, у інших дуже маленька. Ця думка А.А. Бодальова видається нам надзвичайно важливою і принциповою з точки зору завдань нашого дослідження. Адже «критична маса» знань і вражень про людей у вчорашнього школяра надзвичайно мала і завершено недостатньо для успішного формування культури взаємовідносин у процесі навчання.

У свою чергу, визначаючи механізм формування відносин, Б.Д. Паригін вказує на його специфічні ознаки:

✓ по-перше, механізми формування відносин включають в себе в незначній мірі і способи дезінтеграції – груповий диференціації, негативізму, деструктивних проявів тощо;

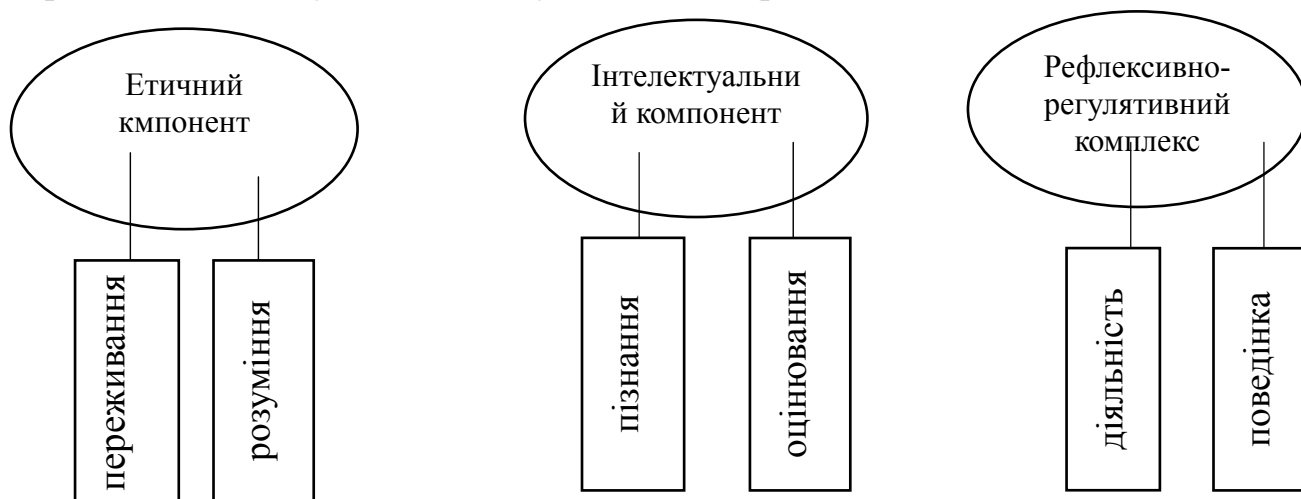
✓ по-друге, на відміну від механізмів діяльності, в основі якої лежить усвідомлена і цілеспрямована активність суб'єкта, механізми формування відносин носять переважно неусвідомлюваний, спонтанний і не такий що дається, як правило, скільки-небудь повному соціальному контролю характер.

Механізми включають в себе такі форми: наслідування, переконання, навіювання, переживання, співпереживання і тощо.

Всі зазначені вище соціально-психологічні механізми забезпечують вплив на особистість ззовні.

Внутрішній механізм включає в себе 4 світи людини (духовний, інтелектуальний, сенсорний, фізичний) і зумовлює зміну ціннісно-мотиваційної, інтелектуально - сенсорної та фізичної (стану) сфери людини.

Узагальнення теоретичних положень, а також визначення тенденцій і принципів процесу формування відносин у процесі навчання дозволяє представити його у вигляді наступної моделі (рис. 4).

Рис.4. Механізм формування відносин у процесі навчання

Етичний функціональний компонент забезпечує формування і розвиток емоційних станів у всіх ситуаціях педагогічної взаємодії. Модальність емоційних станів особистості пов'язана із задоволенням потреб особистості, її цілями і мотивами. Процес вибору суб'єктом мотивів і цілей його діяльності відображений у переживанні. У переживанні відображаються не лише особливості того, що виявилось об'єктом оцінок і причиною для переживань, а й відображається особистість того, хто оцінює. У переживаннях проявляється рівень розвитку людини, її психологічна та професійна зрілість. Переживання, що з'являються у процесі взаємодії, зміцнюють або руйнують стосунки. Саме в процесі переживання здійснюється вибір мотивів і регуляція поведінки, усвідомлене ставлення особистості до знань.

Якщо головна ознака пізнання – проникнення в сутність явищ, то переживання стає повноцінним методом пізнання, коли необхідно проникнути в сутність духовну, а не матеріальну, в приховані за зовнішніми проявами унікальні духовні рухи.

Переживання тісно пов'язане з розумінням, як пізнання іншої людини. У повсякденному житті ми долучаємося до світу інших людей через механізм співпереживання, роль якого досі повною мірою не оцінена ні теорією, ні практикою виховання.

Переживання тісно пов'язане з розумінням, яке є осмисленням раціональною обробкою переживання. Розуміння сприяє ясному усвідомленню внутрішнього зв'язку організованості, які розглядаються. Розуміння суб'єктивного має свої особливості і є способом перенесення у сферу пізнавальної діяльності процедур, які виробляються в буденному житті для

розуміння людини людиною в процесі спілкування. Розуміння в «бахтинском сенсі» має розпочатися з співчуття, з співпереживання: якщо немає здатності проживати біль і радість як свої, то про розуміння не може бути й мови.

В інтелектуальному функціональному компоненті центральне місце займає пізнання іншого і самого себе. Успішність формування відносин у процесі навчання забезпечується знанням індивідуально-своєрідних властивостей студента, його потенційних можливостей. Сказане відноситься і до самого педагога. Проте досягнення основної мети освіти – розвитку особистості – передбачає знання основних закономірностей побудови людських відносин, їх структури, функцій, видів, форм, рівнів і коштів. Це потрібно педагогу для того, щоб допомогти студенту побачити і розвивати свої сутнісні сили. Дана функція також спрямована на забезпечення цілісного уявлення про педагогічну діяльність на відміну від інших видів діяльності. Процес формування відносин починається з пізнання. Цей етап включає в себе всі форми знання (образи сприйняття, уявлення, поняття, образи, уяви), пов'язані з пізнанням особистості іншої людини і культури взаємодії.

Відображення дійсності здійснюється людською психікою двояко: як її пізнання (відображення об'єктивних зв'язків і відносин, незалежна від суб'єкта, який пізнає) і як її ціннісне осмислення (відображення значення об'єктивного світу для людини як суб'єкта). Ціннісна свідомість радикально відрізняється від пізнання тим, що воно фіксує ставлення «об'єкт-суб'єкт», а не «об'єкт - об'єкт». Звідси, те, що має цінність для одного суб'єкта, може не мати такої або навіть бути «антиціннісним» для іншого суб'єкта. Розкриваючи сутність оцінки, М.С. Каган вказує на два її види: пізнавальну і ціннісну. «Ціннісна оцінка відрізняється від пізнавальної саме тим, що здійснюється людиною як суб'єктом, а дає її, не абстрагуючись від своїх потреб, установок, ідеалів, а саме виходить з них, що робить оцінку даного типу, на відміну від оцінки наукової, історично мінливою, класово детермінованою, культурно-опосередкованою» (97, с.198). Звідси випливає, що при формуванні відносин у процесі навчання повинна мати своє місце ціннісна оцінка, оцінювання.

Рефлексивно-регулятивний функціональний компонент полягає в організації спільної діяльності, формуванні і розвитку міжособистісних відносин. Розуміння іншої людини сприяє встановленню з нею певного роду відносин і способів поведінки. Ставлення регулює поведінку, вчинки і несе в собі спонукання до дії, сприяє включенню особистості у спілкування. Характер спілкування залежить від сформованості в особистості відносин. Способом, формою ставлення є звернення людини до людини її поведінка. Розглядаючи взаємодію в єдності трьох складових (спілкування, ставлення і звернення), Сьогодні приділяється значна увага проблемі звернення людини до людини. Якщо розробка проблеми спілкування без урахування відносин не може бути достатньою, то вивчення спілкування і відносин без врахування звернення неможливо. Процес формування відносин в процесі навчання проходить, таким чином, ряд взаємопов'язаних і послідовних етапів: пізнання - оцінювання - переживання - розуміння - дія - поведінка.

У зв'язку з поставленою перед нами завданням ми звертаємо увагу на те, що важко переоцінити готовність людини до професійного спілкування, яка

визначається як обов'язкова складова професіоналізму. Готовність майбутнього фахівця до професійних відносин визначається нами як критерій оцінки сформованості відносин у процесі навчання. Готовність допускає комунікативну інтенцію, установку на повідомлення, що є головною умовою появи діалогічних відносин.

Слід звернути увагу на те, що при всьому різноманітті зазначених характеристик умінь будувати відносини залишається один незаперечно визнаний, і певною мірою інтегруюча ознака: в уміннях будувати взаємини зафіксовані культурні цінності особистості, її знання, досвід. Уміння не лише є найважливішими умовами вибору дій і досягнення цілей, але і є узагальненою, універсальною характеристикою діяльності і міри її освоєння особистістю.

При класифікації комунікативних умінь ми спиралися на дослідження вітчизняних учених (Д.М. Годлевська, Л.А. Савенкова). Наша класифікація будується на відповідності комунікативних умінь функціональним компонентам культури відносин у процесі навчання: етичному, інтелектуальному і рефлексивно-регулятивному.

Інтелектуальний компонент реалізується через рефлексивно-перцептивні і когнітивно-інформативні уміння. Рефлексивно-перцептивні уміння:

- уміння пізнати власні індивідуально-психологічні особливості;
- уміння оцінювати свій психічний стан;
- уміння здійснювати різнобічне сприйняття та адекватне розуміння студентів.

Когнітивно-інформативні уміння:

- уміння використовувати методи оцінки успішності результатів навчальної діяльності студентів;
- уміння використовувати різноманітні форми контролю за ходом навчально-виховного процесу;
- уміння діагностувати рівень освіченості, вихованості та розвитку студентів;
- уміння аналізувати труднощі, що виникають в процесі спілкування і в навчально-виховному процесі.

Етичний компонент реалізується через афективно-регулятивні уміння

- уміння правильно розуміти і оцінювати емоційний стан іншої людини;
- уміння стати на позицію іншої людини;
- уміння вербальної комунікації (виразність, доступність, правильність мови);
- уміння невербальної комунікації (уміння слухати, вміння використовувати невербальні засоби спілкування адекватно конкретної ситуації).

Рефлексивно-регулятивний компонент реалізується через організаційно-діяльність уміння:

- уміння встановлювати особистісні та ділові відносини з усіма учасниками педагогічного процесу (студентами, колегами, адміністрацією);
- уміння організувати виконання студентами різних видів діяльності;
- уміння організувати індивідуальні, групові, колективні форми роботи зі студентами.

Головними педагогічними умовами, які забезпечують ефективність формування етичних відносин, можна вважати такі:

- наявність у викладача професійної позиції щодо гуманістичних, демократичних, доброзичливих відносин в освітньому просторі;
- особистісні якості студентів: доброзичливість, розуміння іншого, відповідальність;
- культура, яка виступає засобом формування гуманістичних відносин людини зі світом і самим собою;
- діалоговий режим взаємодії педагога і студентів;
- структурування предметного змісту: система модулів, система навчальних ситуацій, які виступають системоутворюючим фактором діалогічних відносин;
- технологічна організація навчального процесу, що забезпечує створення розвиваючого середовища для формування відносин через переконання, співпереживання, наслідування, оцінювання.

Теоретичні положення і означені нами тенденції, принципи і механізми формування відносин у процесі навчання лягли в основу нашого подальшого дослідження .

Отже, можна сказати, що забезпечення ефективності процесу формування етичних відносин у студентів є необхідною складовою в цілісній системі вищої школи у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів.

Література

1. Коломенский Я.Л. Человек среди людей. – Минск: Народная асвета, 1987. – 239 с.
2. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К.:Либідь, 1988. – 560 с.
3. Донцов А.В. Психолого-педагогічні особливості формування цінісних орієнтацій студентської молоді// Високі технології виховання. – Х – К: ІСДО, 1995. – С.86-90.
4. Краевский В.В. Методология педагогического исследования. Пособия для педагога-исследователя. – Самара, 1994. – 141с.
5. Новиков А.М. Работать вместе или мучиться врозь// Педагогика, 2000. - №1. – С. 3-11.
6. Вербицкий А.А. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение / А.А.Вербицкий. – М.: ИЦПКПС, 1999. – 75с.
7. Бодалев А.А. Психология общения. – М.: «МОДЭК», 2002. – 256 с.
8. Парыгин Б.Д. Анатомия общения. – СПб: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 301 с.
9. Каган М.С. Системный подход и гуманитарные знания. Избранные статьи. – Л.: ЛГУ, 1991. – 383 с.
10. Капська А.Й. Формування комунікативних умінь у студентів у системі професійної підготовки// Професійна підготовка студентів до виховної діяльності. – К.: ІЗМН, 1996.: С.44-52.